

ŞERAFEDDİN YALTKAYA VE “MU`TEZİLE VE HUSN-KUBH MESELESİ” MAKALESİ

Yrd. Doç. Dr. Ali Duman*
İnönü Üniversitesi
Darende İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile medreselerin ortadan kaldırılmasından sonra, 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı kanunla Darü'l-Fünûn'a bağlı İlahiyat Fakültesinin açılmasına karar verilmiştir. 7 Ekim 1925 tarihli Darü'l-Fünun Talimatnamesinde ise ilahiyat fakültesinde okutulacak dersler belirlenmiştir¹. Böylece Türkiye Cumhuriyetinde İlahiyat Bilimleri alanında yapılacak olan akademik çalışma ortamının fiilen devlet tarafından başlatıldığı görülmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında açılmış olan Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi, kendi dönemi şartları içerisinde İlahiyat Bilimlerine büyük hizmetler etmiştir. Hiç şüphesiz bu hizmetlerden biri de Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisidir². Bu dergi sayesinde dönemin bilim adamları İlahiyat Bilimleriyle ilgili konularda görüşlerini dile getirmişlerdir.

Ancak günümüzde bu derginin ilk on sayısından, Osmanlıca yazılmış olduğu için, istifade imkanı çok azdır. Bir an önce Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisinin ilk on sayısının transkribe edilmesi ve günümüz araştırmacılarının hizmetine sunulması, ilahiyat akademisyenleri açısından önem taşımaktadır. Bu sebeple biz de Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisinin transkribesi faaliyetlerine bir katkı sağlayabilmek amacıyla dönemin büyük bilginlerinden biri olan Şerafettin Yaltkaya'nın “Mutezile ve Husn Kubh Meselesi” adlı bu makalesini transkribe ederek sadeleştirmeyi uygun gördük.

I. ŞERAFETTİN YALTKAYA KİMDİR?

1879 yılında İstanbul'da doğmuş olan Şerafettin Yaltkaya, Davutpaşa Rüştüyesi ve Öğretmen Okulunda okudu ve çeşitli medreselere devam etti. Osmanlı Devleti eğitim kurumlarında öğretmenliklerde bulundu. Meşrutiyet döneminde başta Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad olmak üzere Beyan'ül'hak, Mihrab, İlâhiyat, İslâm gibi çeşitli İslâmî dergilerde yazılar yazdı. Cumhuriyetin ilanından sonra Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesinde Kelam Tarihi Profesörü oldu. 1933 yılında Ordinaryüs olan Yaltkaya üniversitede 20 yıl kadar çalıştı. Türkiye'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı olan Yaltkaya, 14 ocak 1942 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına getirildi ve 23 Nisan 1947 yılında Diyanet İşleri Başkanı iken vefat etti.

Altmıştan fazla eseri olan Yaltkaya'nın önemli eserlerinden bazıları şunlardır: Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin, Kur'an Tarihi, Tarih-i Düvel Tercümesi, Yedi Askı Tercemesi, Fezâilü'l-Etrâk Tercümesi, Baybars Tercümesi, Eski Türk Geleneklerinin Bazı Dini Müesses-

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darü'l-Fünun” mad., TDVİA, VIII/ 525; Ayhan, Halis, “İlahiyat Fakültesi” mad., TDVİA, XXII/71.

² Geniş bilgi için bkz. Er, Hamit, “Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası” mad., TDVİA, VIII/526-527.

selere Tesiri, Hatiplik ve Hutbeler, İbn-i Sina'nın Tıbbı Dair Bir Risalesi, Mevlana'da Türkçe Şiirler, Tanzimat'tan Önce ve Sonra Medreseler. Ayrıca Benim Dinim adında bir de şiir kitabı vardır.

Arapçaya hakim olan ve çeşitli önemli eserleri de dilimize çeviren Yaltkaya'nın Kur'an'ın çevirisi konusundaki görüşleriyle tepkileri üzerine çekmiş olduğu görülmektedir. Ancak İzmirli İsmail hakkı ile birlikte bu konu üzerinde çalışmalarını sürdürmüş, hatta fakihlerin görüşlerini bir araya getirmiştir. Ayrıca Milliyetçi eğilimleri olan Yaltkaya, Ziya Gökalp ile de sıkı dosttur. Dini vecibelerine sadakatle uymaya gayret gösteren Yaltkaya, Türklük ve İslamlığı kuvvetlendirmek için gayretler göstermiştir³.

II. "MUTEZİLE VE HUSN KUBH MESELESİ" MAKALESİ

Bilindiği gibi husn-kubh meselesi Kelam ve Fıkıh gibi iki büyük bilim dalının temel konuları arasındadır. Ancak günümüzde gerek İlahiyat Fakültelerinin programları, gerek Kelam ve Fıkıh derslerinin, talebenin ihtiyaç duyabileceği bütün meseleleri öğretmeye yetmeyecek kadar az olması sebepleriyle konu yüzeysel geçilmekte ve tarihsel bakımdan talebe yeteri kadar doyurulamamaktadır. Yaltkaya'nın bu makalesiyle husn-kubh meselesinin tarihi hakkında bilgilenme imkanı ortaya çıkmaktadır.

Bu makale Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuasının 1926 yılında çıkmış olan 2. sayısında 100-116 sayıları arasında yayınlanmıştır. Günümüz standartları açısından iyi bir şekle sahip olmadığını söyleyebileceğimiz makalede, özellikle tarihi bakımdan husn-kubh meselesinin şekillenışı ve meselenin tarafları ortaya konulmaya çalışılmakta, Mutezile, Eş'ariyye ve Selefiyye arasındaki tartışmalara işaret olunmaktadır.

Makale, plan kabul edilebilecek olan bir girişle başlamaktadır. Burada konunun nasıl işleneceğini gösteren çeşitli vurgularla konunun boyutları gösterilmiştir. Bu girişten sonra Basra merkezli fikrî hareketler ve bunların önde gelenlerinden bahsedilerek, Hasan Basrî'nin talebeleri arasında yer alan Amr b. Ubeyd ve Vasıl b. Ata ile görüşleri dile getirilmektedir. Devamında Mutezile mensuplarının zühd ve takvalarına işaret edilerek, kader konusuna girilerek, Yunan Felsefesinin Mutezile görüşlerine etkileri üzerinde durulmaktadır. Mutezile'nin önderleri sayılabilecek olan Ebu Hüzeyl ve talebesi Nazzam'ın görüşleri aktarılarak, bunlardan sonraki dönemlerde bu şahısların etkileri gösterilmekte ve Selefiyye ile Eş'ariyye'nin aynı konulardaki farklı yaklaşımları dile getirilmektedir. Mu'tezile'nin temel ilkelerinden sayılan vücub, aslah ve ivaz konularına değinildikten sonra makale husn-kubh konusunda Eş'ariler ile Mutezile'nin yaklaşımlarının farklarına işaret ederek tamamlanmaktadır.

III. SADELEŞTİRMEDE İZLENEN YÖNTEM

Makalenin yazım dilinin Osmanlıca olması, yeterli oranda Osmanlıca öğrenebilme imkânında yoksun İlahiyat Fakültesi talebeleri için, kendisinden istifade edilme imkanı az olmasına yol açmaktadır. Transkribe edildiği zaman bile oldukça ağıdalı bir şekilde yazılmış olduğu söylenebilir. Sadeleştirmede günümüz Türkçe'sinin yaygın kullanılan ve herkes tarafından bilinen kelimelerinin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Bu sebeple sadeleştirme yapılırken dil üzerinde oldukça fazla durulmuştur. Ayrıca yazarın konuyu aktarırken açıklamaya gerek duymadığı, ancak kendileri bilinmeden anlaşılacak olan yerlerde dipnotlarda gerekli açıklamalarda, katkıda bulunulmuştur. Bundan başka yazarın görüşlerine aykırı görüş ileri süren çeşitli yazarlarında da görüşlerine dipnotlarda yer verilmiş böylece konunun bütün yönleriyle ele alınabilme imkanı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

³ Geniş bilgi için bkz. Keskiöglü, Osman, Asaf Demirbaş, Abdullah Manaz, **Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri**, Ankara, 1989, 198.

MU`TEZİLE VE HUSN-KUBH MESELESİ

Muhammed Şerefüddin
Sadeleştiren : Ali Duman

KONUNUN PLANI

1. Kaderiye: Kaderiye hangi şekilde kaderi inkar ediyordu?
2. Mu`tezile, Bunlara niçin Mu`tezile denildi?
3. Mu`tezile'nin ilk temsilcileri zahitlerdi.
4. Emevîlerin XII. Halifesi Yezid en-Nâkıs Mu`tezile'dendi.
5. Vâsıl'ın kaderi inkardan başka ayrılığa düştüğü düşünceler bir fikrî ilerlemeye işaret etmiyordu,
6. Son dönemlere kadar Mu`tezile içerisinde zahitler eksik değildi.
7. Bunlara İslâm'da hür mütefekkirler denilir mi?
8. Mu`tezile kelamın ilk temsilcileridir, Mu`tezile'nin en belirgin bakış açısı iki yönde gerçekleşir.
9. Mu`tezile'nin Kaderiye ile birleşen kaderin inkarı iddiaları tarihî olarak diğer konulardan öncelik arz eder.
10. İslâm'da ilk olarak Allah'ın sıfatlarını inkar eden kimdir ve bu fikri nereden almıştır?
11. Kelam'ın İlm-i Tevhîd olarak isimlendirilmesi kimler tarafından yapılmıştır?
12. Sabîiler hakkında tarihî bilgi.
13. İslâm'da başlayan ilk resmi bilimsel hareket yavaş gidiyordu.
14. Mazdeizmin yayılması.
15. Yunan felsefesiyle temas.
16. Felsefe ile kelamın karıştırılması.
17. Abbasîlerden ilk Mu`tezilî halife.
18. Ebu'l-Hüzeyl, niçin kaderin inkar edilmesi görüşündeydi.
19. Ebû'l-Hüzeyl ilk defa atom nazariyesini kelama kattı.
20. Ebu'l-Hüzeyl'in öğrencisi Nazzam cisimlerin fiilî olarak bölünmesini sınırsız kabul ediyordu.
21. Nazzam'ın yaratılış hakkındaki nazariyesi.
22. Kur'an'ın lafız yönünden i`cazı konusunda İlk defa söz söyleyen Nazzam'dır.
23. Allah büyük hayır varken küçük hayırını tercih edemez.
24. Elli şüphe, yakinen bilinen bir gerçekten hayırlıdır.
25. Bîşr b. El-Mu`temer'in akıl hakkındaki övgüsü.
26. İlahî bilgi (ma`rifet-i ilâhî) konusunda ilk olarak gerekli olan şüphedir.
27. Allah adil olmak mecburiyetindedir.
28. Vücub ve Aslah kanunları.
29. İvaz kanunu.
30. Mu`tezile'de tenasüh.
31. Mu`tezile'de nübüvvetin kazanılabilir (kesbî) olması.
32. Hüsn ve kubh aklî midir, şer`î midir?
33. Nebevî şeri`at konumunu aklî şeri`ate bırakmıştır.

***

İslâm mezheplerinin en önemlisini oluşturan Mu`tezile'nin ilk çekirdeği (nüve), coğrafi konumu itibariyle Hind, İran ve Keldan'dan gelen itikâdî fikirlerin birleştiği Basra şehrinde ortaya çıkmıştı. Sahabe devrinin sonlarında bu şehrin en önemli ilmî şahsiyeti olan Hasan

Basrî'nin öğrencilerinden Ma'bed el-Cühenî adında birisi, Makrizî'nin Hitât'ında, ikinci cildin 356. sayfasında görüldüğü üzere esâvireden⁴ Ebû Yunus Sensevîyye'den⁵ almış olduğu bir fikri ortaya koydu. Kuzâ'a kabilesinin Cüheyne koluna mensup halis bir Arap olan Ma'bed'in, İranlı bir zatın etkisiyle ortaya koyduğu bu fikir; iyi ya da kötü, her ferдин alın yazısı (sernüvişt) ezelde düzenlenmiş olmakla beraber, dinî fiilleri yapmaya herkesin zorunlu olduğu konusundaki akideye aykırı olarak, kaderi inkar etmek ve insanların kendi akıbetlerini ezeli alın yazısı değil kendilerine teslim etmekten ibaretti. Her ferдин akıbeti ezelden ilahi takdir ile tayin olunmuş olmasına rağmen insanların sorumlu olmasını kabul ile bu iki noktayı birleştirmek (te'lif) konusu, fikrî gelişimin ilk safhasında Arap olmayanları (mevâli) Araplardan daha fazla meşgul etmişti.

İstilacı Habeşlileri Yemen'den çıkarmak için Seyf b. Zî Yezen el-Hımyerî'ye yardım için İran'dan gönderilen ordu mensuplarından birinin torunu olan, tabi'în bilginlerinden meşhur Vehb b. Münebbih, kaderi inkara dair bir eser yazmış ve Ensar'dan bir kadının azatlı kölesi olan Yesâr'ın oğlu Hasan Basrî de hicri 100. yılda hacc vazifesi için gittiği Mekke'de Vehb b. Münebbih ile bir araya gelip bu konuda değerlendirmelerde bulunmak istemiş idiyse de Vehb'in güneş doğuncaya kadar devam eden diğer bir konuya ait olarak yaptığı açıklamalar bu konuda değerlendirmeler yapmaya imkan bırakmamıştı.

Vehb b. Münebbih'in kaderi inkar görüşünden dönmüş olduğu rivayet ediliyorsa da, bu iddiada olduğu tespit edilmemiş olan Hasan Basrî'nin ne döndüğü ve ne dönmediği rivayetine imkan bırakılmamıştır. Bu konuyla uğraştığını kesin olarak bildiğimiz Hasan Basrî'nin Abdümelik b. Mervan'ın isteği üzerine aklî ve naklî deliller ile kaderi inkarı destekleyen bir risale yazmış olduğunu el-Milel ve'n-Nihal, C. 9, s. 32, Londra tab'ın'dan öğreniyoruz ve Harezmî'nin Mefâtihu'l-'Ulûm'unun son tarafında Kaderiyye iddiasını savunan Vasiliyye'ye, aynı zamanda Hasan Basrî'ye nisbetle Haseniyye denildiğini görüyoruz. Gerçi Şehristânî adı geçen el-Milel ve'n-Nihal'inde kaderi inkara dair Hasan Basrî'ye ait olduğunu gördüğü risalenin Vasıl b. Ata tarafından yazılmış olması ihtimalini ileri sürmekle Hasan Basrî'yi temize çıkarmak istiyorsa da Vasıl b. Ata'nın 80'de doğduğunu ve Abdümelik b. Mervan'ın 86'da öldüğünü düşünmüyor⁶.

Basra'da ilk defa kaderi inkara dair söylediği sözler genel olarak Basralılar tarafından kabul bulan Ma'bed'in arkadaşları arasında Vasıl b. Ata da vardı. Bu zat da, güçlü edebî yeteneği ve geniş bilgisiyle verdiği dersler sayesinde bütün Basralıları etrafında toplamış olan Hasan Basrî'nin öğrencilerinden idi. Bu da Ma'bed gibi kaderi inkar ediyor ve Âl-i 'Îrâde b. Yerbû'un mevlası Bâb'ın torunu meşhur Amr b. Ubeyd de onlara, bu konuda katılıyordu. Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd'in fevkalade abid ve zahid olduklarını açıklamakta biyografi yazarları (terâcim nüvisler) birleşmiş oldukları halde, bunlar Aristo mantığının zorunluluğuna göz yumamıyorlardı. Kaderi konu alan nassları te'vil ile insanın hürriyetini belirledikten sonra insanın sorumluluğunu kabul ediyorlardı. Kaderiyye mezhebinin reisleri olan bu kimseler, tevhid düzeni olan kadere iman ile şerî'at düzeni olan iyilik ve kötülük sebeplerini aynı zamanda isbat edemeyerek kaderi genel olarak kabul ile fertlere bağlanan cüz'î kaderleri inkar ediyor ve beşerî fertlerin kendilerine mahsus fiillerini bizzat kendilerinin ortaya koyduklarını (yarattıklarını) söylüyorlardı.

⁴ Yemen'de İbrânîlere Ebnâ, Kufe'de İhâmere, Basra'da Esâvire, el-Cezîre'de Hadâreme, Şam'da Cerâcime derlerdi. [Eganî, C. 16, s. 76]

⁵ Watt, bu şahsın ismini Süsen olarak göstermekte ve Iraklı bir Hıristiyan olduğunu söylemektedir. Watt'a göre bu şahsiyet gerçekten var olabileceği gibi, Kaderiyye'yi gözden düşürmek üzere uydurulmuş da olabilir. Geniş bilgi için bkz. Watt, Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. E. Ruhi Fırlalı, Ankara, 1981, 103. (Sadeleştiren)

⁶ Bu risale Ayasofya Kütüphanesinde bulunmaktadır. Numara 3997 başlangıcında şu ibare görülüyor:

قد بلغ عنك قول في وصف القدر لم يبايغته مثله عن احد ممن مضى و لا نعلم احدا تكلم به من ادركنا من الصحبة كالذي بلغ الخ...

Hatib el-Bağdâdî'nin Tarihü Bağdad'ından naklen Fahrüddin Râzî'nin Tefsir-i Kebir'inde zikr ettiği şu olay bu konuda pek önemlidir:

Mu`az b. Mu`az el-Anberî diyor ki: Bir gün Amr b. Ubeyd'in yanına Osman b. Hâş a-dında biri gelip Amr'ın talebelerinden Haşim b. Evkas'ın Ebû Leheb ve Velid haklarındaki Leheb Sûresi ve Müddesir Sûresindeki ilahi kötölemenin Ümmü'l-Kitâb'da olmadığını söylediğini şikayet yoluyla nakletti ve buna ek olarak bu fikrin “ إنا جعلناه قرآنا عربيا لعلكم تعقلون و - إنه في أم الكتاب لدنيا لعلى حكيم - Biz Kur'an'ı, manasını anlayasınız diye Arapça olarak indirdik. Katımızda, Levh-i Mahfuz'da değişiklikten uzak olduğu halde Kur'an'ın diğer kitaplara nazaran şanı yüce ve kendisi hikmetler ile doludur”⁷ ayet-i kerimesine aykırı olduğunu söyledi.

Amr biraz durakladıktan sonra bu adama : “Eğer senin dediğin gibi Ebû Leheb ve Velid'in hareketlerine ait olan ilahi kötöleme Ümmü'l-kitab'da ezelde yazılı olsaydı hürriyet hadiseleri zorunlu olacağından ne Ebû Leheb ne Velid'e bir kötöleme olmaması gerekirdi” dedi. Yine Amr b. Ubeyd'den naklolunan aşağıdaki diğer bir olay bu fikri tamamlamaktadır:

Bir kişi Amr b. Ubeyd'den “بل هو قرآن مجيد في لوح محفوظ”⁸ - Belki o, Levh-i Mahfuz'da şerefli (mecîd) Kur'andır”⁸ ayet-i kerimesiyle Leheb suresindeki Ebû Leheb'in kötülenmesi konusunun ne şekilde birleşebileceğini (cem`) yani bu surenin de Kur'an-ı Kerim'de olması sebebiyle bundaki kötöleme konusunun da Levh-i Mahfuz'da olup olmadığını sordu. Amr b. Ubeyd bu kişiye cevap olarak: Böyle değil! Belki Ebû Leheb'in ameli gibi amelde bulunanlar Ebû Leheb'in cezasına müstehak olur şeklinde Levh-i Mahfuz'da genel bir durumda bulunmaktaydı” diye cevap verdi.

Bu hadiselerden anlaşıldığı gibi bunlar Levh-i Mahfuz'da böyle Ebû Leheb ve Velid gibi beşerî kişilere ait özel kaderlerin olduğunu kabul etmeyerek hiç bir beşerî kişiye uygun olmayan külli kuralların mevcut olduğunu söylüyorlar ve beşerde sınırsız bir iradeyi kabul ile bizzat fiillerini kendilerinin düzenlediklerine ve aksi taktirde insanı fiillerinden dolayı mesul kabul etmekle Cenab-ı Hakkın adaletsizlik etmiş olacağı görüşünü ileri sürüyorlardı.

Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd ve diğerlerinin bu konudaki faaliyetleri dikkati çekmekte ise de Vasıl'ın sonradan ileri sürdüğü ve arkadaşı Amr b. Ubeyd tarafından da kabul edilen diğer meselelerdeki bakış açıları hiç bir fikrî ilerlemeye işaret etmemektedir.

***

Tarihî bakımdan kendilerinden önce gelen Hariciler büyük günah işleyeni (mürtekeb-i ke-bire) tekfir ediyorlardı. O asırdaki tabi`in bilginleri başta olmak üzere Müslümanların geneli ise büyük bir günah işleyen kimsenin mümin olduğunu söylüyorlardı. Vasıl, büyük günah işleyen mümin olmadığını, bununla beraber kafir de olmayıp küfür ile iman arasında bir yerde olduğunu söyledi⁹. Muhtemelen kaderi inkar ile açtığı gediği kapatmak için bu konuda tabi`in bilginlerinden ileri gitmeğe rûhî bir ihtiyaç hissediyordu.

Bundan dolayı Hasan Basrî kendisini derslerine devam etmeyi yasaklamış ve o da Hasan Basrî'nin dersinden ayrılıp arkadaşı Amr b. Ubeyd ile beraber Basra Mescidinin diğer bir yerinde, mekan tutarak fikrinde sebat göstermiş olmakla, Hasan Basrî'nin bunlar hakkında “قد إعتزل قول الامة” demesi, bunların Mu`tezile adını almalarına sebep olmuştur. Bu mektebin

⁷ Zuhruf, 43/2-3

⁸ Buruc, 85 / 21-22 “Hakikatte onların yalanladıkları, aslı Levh-i Mahfuz'da bulunan şerefli Kur'an'dır.”

⁹ Mu`tezilenin “el-menziletü beyne'l-menziyeteyn” denilen bu ilke kısaca şöyledir: “Büyük günah işleyen mümin imandan çıkar, çünkü amel imandan bir cüzdür. Fakat küfre girmez, zira kendisinde hala mevcut olan kelime-i şahadet ve benzeri iyilikler küfre münâfidir. O halde iman ile küfür arasında bir yerde, iki menzile arasında bir menzilede bulunur. Böylesine ölünceye kadar Müslüman muamelesi yapılır. Şartlarına uyararak tevbe ederse imana döner. Tevbe etmeden ölürse öldüğü andan itibaren kafir sayılır”. Bkz. Topaloğlu, Bekir, **Kelam İlmi**, II. Baskı, İstanbul, 1985, 176.

böyle yöntemlerle kök salmaya başlaması dikkate alınacak olursa Mu`tezile adının âbid, zahid manalarıyla eş anlamlı kullanılan¹⁰ “i tizal”den olması daha fazla kabule şayan görülür. Nitekim bunların bu ismi “واعترلكم و ما تدعون من دون الله” - Sizden de, Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyorum...”¹¹ ayet-i kerimesiyle Süfyân-ı Sevrî'den rivayet edilen “ستقترى - Ümmetim yakın bir gelecekte yetmiş ve daha fazla fırkalara ayrılacaktır ki bu fırkaların en fazla Allah'tan sakınanı ve en salihini mu`tezil olan (müşriklerden ve taptıklarından sakınan) fırka oluşturacaktır” hadis-i şerifinden almış oldukları söyleniyor. Hatta Süfyân kendi cemaatini bu hadisten dolayı Mu`tezile olarak isimlendirmek istemiş idiyse de Amr b. Ubeyd'in bu husustaki önceliğini iştirahine engel olmuştu.

Gerçekten de yukarıda söylendiği gibi bu iki arkadaş aşırı derecede zahit ve müttaki idiler. Vasil'in isminden sonra görülen Gazzâl kelimesi iffetli kadınları tanımak için Basra'da yün eğiriciler pazarında görünmesi münasebetiyle kendisine verilmiş bir vasıftır ki, sadakalarını bu pazarda iffetli ve sadakaya müstehak olduğunu öğrendiği kadınlara verirdi.

Vasil'in hayatını yazanlar içerisinde kendisi ömründen dinar ve dirhem namına bir habbeye bile temas etmemiş ve yaşadığı asırda hangi çeşit paranın geçerli olduğundan haberdar olmamış olduğunu söyleyenler vardır. Arkadaşı Amr b. Ubeyd ise gece sabahlara kadar coşkun bir vecd içinde ibadet eden ve kırk defa yürüyerek hacc yapan ve sanki az önce anabasının defn merasiminden dönmüş gibi her an ye's ve elem simasını taşıyan bir adamdı. Babası Ubeyd'in yanında kendini görenler Azer ile İbrahim'i hatırlarlardı.

Dine düşkünlüğü ve takvası dolayısıyla ve aynı zamanda Mu`tezile'ye mensup olması sebebiyle Mu`tezile tarafından Ömer b. Abdilaziz'e tercih edilen Yezid en-Nakıs'ın dostlarından olan Amr b. Ubeyd, daha sonra Abbâsîlerden Ebû Cafer el-Mansur'a bey'at ettiği gün baştan başa zühd ve sofiyâne eğilimlerle yüklü ihtarları içeren bir nutuk vermiş ve Mansur'u ağlatmıştı¹².

Cemel ve Sıffîn savaşlarının etkilerini şiddetle duyanlardan biri olan Vasil'in bu hadiselerde bulunmuş olan kimseler hakkındaki fikrinde de aşırı bir taassub eseri vardır. İsimler ve Hükümler (Esmâ ve Ahkâm) diye özetlenen konular ile ilgili olan bu fikri şuydu:

Hz. Ali ve taraflarıyla Hz. Aişe ve taraftarları; kişilikleri bakımından belirlenmeden, ayırt etmeksizin fasık olduklarından, her iki taraftan alınan herhangi kimselerin şahitlikleri kabul olunmaz.

Bunlar hakkındaki verdiği hükmü açıklamak için diyordu ki : Hiç bir kıymeti olmayan bir demet ot hakkında iki zıt tarafta bulunmuş olanlardan mesela Hz. Ali ile Hz. Talha şahitlik edecek olsalar bunlardan birini ayırt etmeksizin fasık olduğunu bildiğim için şahitliklerini reddederim. Fakat böyle iki zıt tarafta bulunmayıp aynı tarafta bulunmuş olanlardan mesela

¹⁰ Nitekim Tabkât-ı İbn Sa'd'ın C. 5, s. 225'de Ömer b. Abdilaziz'in dostlarından Ziyad b. Ebî Ziyâd hakkında “كان رجلا عابدا معتزلا لا يزال يكون وحده يذكر الله” denilmektedir.

¹¹ Meryem, 19 / 48.

¹² Mansur kendisine bir gün 10.000 dirhem para vermiş idiyse de Amr kabul etmemiş ve kendisi gelmedikçe davet edilmesini de rica etmişti. Amr b. Ubeyd Mansur'un yanından çıkarken Mansur kendi kendine şöyle söylüyor idi : “كلکم بيمشى رويد کلکم يطلب صيد غير بن عبيد - Hepiniz hakkınızda halkın iyi niyetini çekmek için yavaş yavaş yürürsünüz, hepinizin maksadı avcılıktır, yalnız Amr b. Ubeyd müstesnâ!” Mansur'un Amr b. Ubeyd hakkında bir de mersiyesi vardır ki İbn Kuteybe'nin Kitâbu'l-Me'ârif'inde görülen beyitleri aşağıdaki şekildedir:

صلى الاله عليك من متوسد	قيرا مررت به على مران
قبر تضمن مؤمنا متحنفا	صدق الاله و دان بالفرقان
فلو ان هذا الدهر ابقى صالحا	ابقى لنا حقا ابا عثمان

“Meran'da ziyaret ettiğim mezarı ebediyet yurdu eden zat! Allah sana rahmet eylesin, O ebediyet yurdu kamil bir mümini ihtiva etmektedir ki tamamıyla Allah'a sadık olmuş ve Kur'an gereğince hareket etmiştir. Eğer zaman için bir iyiyi bırakmak mümkün olsaydı bize Ebû Osman (Amr b. Ubeyd)'ı bırakmak gerekirdi”

H. Ali ile Ebû Eyub el-Ensârî veya Talha ile Zübeyr şahitlik edecek olurlar ise kabul ederim. Genel anlayışa göre ise bunlardan H. Ali haklı olup aleyhine ayaklananlar fasık değil yalnız hata içinde (muhtî) idiler.

Vasıl'ın dördüncü ve son iddiası olan Allah'ın sıfatlarını inkar, dikkate değer idiyse de kendisinin bu konudaki fikri kapalı (mübhem) ve kısa (mücmel) idi.

Amr b. Ubeyd'in Cemel ve Sıffin savaşlarında bulunan kimseler hakkındaki fikri daha fazla aşırılığa kaçıyordu. Bunun düşüncesine göre aynı tarafta bulunmuş olanların şahitlikleri de kabul edilemezdi.

***

Zâhidâne yollarla gelişmeye ve yayılmaya başlamış olan Mu'tezile içerisinde son zamanlara kadar zühtleriyle şerefli konumlar elde edenleri görmekteyiz. İbadetlerinin çokluğundan dolayı Râhibü'l-Mu'tezile denilen âbit ve zahitlerden olan Cafer b. Mübeşşir ve diğerleri arasında Semame b. Eşras gibi gayri ciddi olanları varsa da, hicrî dördüncü yüzyıl başlarında Abdullah b. İshak gibi, zühd ve takvası sebebiyle en gururlu ve büyülenen adamları dahi saygıya mecbur edenleri gördüğümüz gibi¹³, hicri altıncı yüzyıl başlarında vefat etmiş olan meşhur müfessir Zemahşerî'yi de görüyoruz ki kendi memleketini bırakıp Mekke'de ikamet etmeyi tercih ettiğinden dolayı **Carullah** diye anılan bu kudretli kişinin yazmış olduğu *Makamât*'da zahidâne hayatın en samimi nağmelerini dinlemek mümkündür.

Bu sebeple 1865'de herkesten önce batıda Mu'tezile ekolü hakkında monografi yazmış olan Profesör Heynberh Estîz'in bunlara genel olarak *İslâm'da hür mütefekkirler* ünvanı vermesi, nihai ilerlemelerinde ancak bir kaç hakkında doğru olabilir. Gerçi bunlar selefleri olan Kaderiyye'nin iddialarını aynen savunarak akıl ve mantığa sarılarak ezeli takdir çerçevesinde insanın serbest hareketinin imkanını kabul etmeyip kaderi inkar etmiş olmalarıyla Ehl-i Sünnet tarafından garip karşılanmışlarsa da, hiç bir zaman dini emirleri ihmal etmemişlerdir. Bunların dini emirleri ihmal etmemekle beraber akli da ihmal etmemiş olmaları dini bilgi kaynaklarında selef tarafından sakınılan bu kıymetli unsuru ilave etmelerini gerektirmiştir ki, bütün **Kelam** denilen dinî düşüncelerin başlangıcını bu nokta oluşturmuş ve bu ilmin ilk temsilcileri bunlar olmuşlardır.

Bunların felsefesindeki en belirgin bakış açılarından biri **Tevhid** esasına dayalı ulûhiyyet mefhumunun kendilerine göre kapalılıktan kurtarılmasıdır ki bu da, biri ilahi adalete olan imana zarar veren bütün fikirlerin Allah kavramından uzaklaştırılması gibi *ahlâkî*, diğeri de Cenab-ı Hakkın mutlak birliğinin (vahdet); değişmeyi kabul etmezliğini ihlal eden her sıfatı ulûhiyyet fikrinden ayırmak suretiyle *metafizik* olarak iki yönde gerçekleşir¹⁴.

İlahi adalet yanında olmak üzere kaderi ve ilahi tevhid adına ezeli sıfatları inkar ederler ki, Mu'tezile'nin Kaderiyye ile birleşen kaderi inkar iddiaları tarih sırasıyla diğer konulara öncelik arz eder. Bunlar ilahi adalet yanında olmak üzere kaderi inkar ve ilahi birlik adına Allah'ın sıfatlarını inkar ettiklerinden kendilerine Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd¹⁵ dedikleri gibi mezheplerine mahsus akaid kitaplarını da bu temel noktalara göre Ebvâbü'l-'Adl ve

¹³ İrşâdü'l-Erif, C. 2, s. 3309.

¹⁴ Bunların usulü beştir : Tevhid, Adl, el-Menziletü beyne'l-menziletayn, infâz-ı va'id, emr-i bi'lma'rûf ve nehy-i ani'l-münker.

¹⁵ Başlangıçta Mu'tezile tarafından temsil edilen Kelam İlmine "İlm-i Kelam" denildiği gibi aynı zamanda "İlm-i Tevhid" de denilmesi üzerinde biraz duralım. Felsefe tarihinde Kelam ismiyle geçmiş olan bu ilme için "İlm-i Kelam" denilmiş olduğunu söyleyecek değiliz. Bu ismin ilk defa olarak Darü'l-Fünûn'daki aciz yazılarımızda tarafımızdan derlenen Teologya (Kelamun `ale'llah)'daki kelam manasına olan Logos'tan alınmış olması ihtimalinin, burada söylenmiş olan sözlerden daha kuvvetli kavranılmış olduğunu minnetle görmekteyiz.

Sırf nazârî ve kelamî olan bu ilme Kelam isminin kimin tarafından verildiğini belirlemek mümkün değilse de bu ilmin ilk temsilcileri Mu'tezile olduğu için bu ismin onlar tarafından verilmiş olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Bundan başka bizce "İlm-i Tevhid" isminin de burada görüldüğü üzere bu ilmi adalet ve Allah'ın teklifi yanında olmak üzere tedvine kalkışan ve de akaid dair kitaplarını bu iki temel noktaya ayırmakla "Ebvâbü'l-'Adl" ve "Ebvâbü't-Tevhîd" ismini veren Mu'tezile tarafından verilmiş olduğu kuvvetle tahmin olunabilir.

Ebvâbü't-Tevhîd diye iki gruba ayırırlar.

Yukarıda söylediğimiz gibi kaderi inkara dair ilk olarak İranlı Ebû Yunus Senseviyye adında birinin etkisiyle ilk defa Basra'da Ma'bed görüş belirtmiş ve bu hususta ortaya atmış olduğu düşünceler Basralılar tarafından benimsenmişti.

İslâm'da ilk olarak Allah'ın sıfatlarını inkar eden kimsenin de son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in hocası olan Harran'lı Ca'd b. Dirhem¹⁶ olduğu söyleniyor. Allah'ın sıfatlarını inkar içerisinde kelam sıfatının tecellisi olan Kur'an-ı Kerîm'in da tartışma konusu edileceği şüphesizdi.

Gerçekten bu da tartışma konusu edilerek mahluk olduğuna hüküm verilmişti ki bunu kabul edenler içerisinde hocası Ca'd b. Dirhem'e nispetle Mervan-ı Ca'dî (Ca'd'ın Mervan'ı) da denilen son Emevî hükümdarı Mervan da dahil bulunuyordu¹⁷.

Bilinen bir gerçektir ki İslâm Dini'nin ortaya çıktığı başlangıç dönemlerinde Harran'da¹⁸ Sabîler¹⁹ ve Irak tarafında Süryânîler bulunuyordu. Süryânîlerin Hıristiyan olmaları sebebiyle miladî üçüncü asrın başlarında Süryan kilisesiyle Yunan kilisesi arasında resmen bağ kurulmuş ve merkezleri olan Sevs - Urfa medresesinde dinî akideler ile beraber o zaman ilahiyatın gerekli bir bölümü sayılan Yunan felsefesi de öğretilmeye başlamıştı.

Emevî Devşeti'nin kurulmasından sonra miladî yedinci asrın başlarında Fırat Nehri üzerinde kurulmuş Kinnasrîn medresesinde Yunan felsefesi, Yunan diliyle öğretilmeye başlamış ve buradan pek çok riyâziyât, felsefe ve ilahiyat bilginleri yetişmişti. İslâm'da Emevîlerden II. Mu'aviye'nin kardeşi Halid b. Yezid ile başlayan ilk ilmî hareket çok yavaş gidiyordu. Bunun İskenderiyye medresesinden getirdiği bilginlere Arapça'ya tercüme ettirdiği el-Kimyâ kitaplarını takiben Mervan b. Hakem'in çağdaşlarından mezheb olarak musevî ve millet olarak Süryânî olan Mâserceviyye el-Basrî adındaki doktor Ehrûn b. A'yûn adındaki rahibin tıba ait bir kitabını Süryânîce'den Arapça'ya tercüme etmişti.

Ömer b. Abdilaziz halifeliği esnasında bu kitabı sarayının kütüphanesinde bulmuş ve toplumun genel maslahatı adına bunu ortaya çıkarıp çıkarmamakta tereddüt ettiği için namaz kıldığı yerde kırk gün istihare ettikten sonra ortaya koymuştu.

Emevîlerin yıkılmasıyla Abbâsîler ortaya çıkınca Dımaşk (Şam)'a halef olan Bağdad'da halifelerin etrafında nüfuz sahibi İrânî, Süryânî münecim ve doktorlar görünmeye başladı. Bağdad'ı inşa etmekle Abbâsî Devleti'ni sağlamlaştırmış olan Halife Mansur fıkhîdaki çok geniş bilgisiyyle beraber astronomiye büyük bir önem veriyor, münecimlerin görüşünü alma-

¹⁶ Harran'lı olup Süveyd b. `Ukle namında birinin mevlası idi. Mervan Hamar el-Cezîre'de vali iken bundan okumuştur. El-Cezîre'de bunun itikatla ilgili düşüncelerini kabul edenler vardı. Hişam b. Abdilmelik zamanında öldürülmüştür.

¹⁷ Sabîlerin merkezi olan Harran'da bir çok bilimin reisleri ve filozoflar bulunduğu şüphesizdir. İbnü'n-Nedîm Kitabü'l-Fihrist s. 318'de Harran'a nispeten kıyas haricinde olarak Harraniyye denilen bu mezhebe dair vermekte olduğu bilgiler arasında bunların Allah'ın sıfatlarını inkar edenlerden olduklarını “لا يلحقه صفة شئ من المعلومات” ibaresiyle ifade ediyor. Bunlara göre hayy, âlim, mütekelim gibi insanlar içinde müşterek olarak kullanılabilir olan sıfatlarla Allah'ı vasıflandırmak câiz değildir. Harranlı olduğu söylenen Ca'd b. Dirhem'in Allah'ın sıfatlarını inkar fikrini buradan almış olduğu kesin olarak söylenebilir.

¹⁸ el-Cezîre'de bulunan Diyâr-ı muzırın (zararlılar beldesinin) merkezidir. Rehâ - Urfa'ya bir gün ve Rakka'ya iki günlük mesafededir. Sabî'e yani Harraniyyûn'un merkeziydi. (Mu'cemü'l-Büldân)

¹⁹ İbn Nedîm'in Kitabü'l-Fihrist'de bunlara dair vermekte olduğu bilgiler tarih itibariyle önemli olduğu için aynen naklediyoruz :

“Me'mun, hilafetin son günlerinde Rumlar ile savaşmak üzere Bağdad'dan hareketle, Diyâr-ı muzırdan geçtiği sırada karşılamaya çıkanlar arasında bulunan Harnatîlerin saçları ve üzerlerindeki abaları kendisinin dikkatini çekmiş ve hangi cemaate mensup olduklarını öğrenmek istemişti. İslâm, Yahudi ve mecusi olmadıklarını öğrenip hiç bir kitap ve peygambere tâbi olmadıklarından Kur'an-ı Kerîm'de açıklanan cemaatlerden birine bağlanmaları, aksi taktirde kanlarının helal olacağını söyledi ve savaştan dönüşüne kadar kendilerine müsaade verdiğini bildirdi. Bunların çoğunluğu korkularından Hıristiyanlığı, bir kısmı da İslâm'ı kabul ettiler ise de, eski görüşlerini terk etmeyenleri de oldu. Bunlar, başlarını kurtarmak için çare arıyorken Harnatîlerin bilginlerinden bir ihtiyar bunlara çare buldu. Bu çare Kur'an-ı Kerîm'de zikredilen Sabîin olduklarını söylemeleriydi. O tarihten itibaren Harnatiyyûn, Sabî'in oldular ki bu tarihten önce Harran ve civarında bu simle anılan hiç bir kimse yokdu.” Kitabü'l-Fihrist, s. 320.)

dan hiç bir harekette bulunmuyordu. Mecûsî iken Mansur'un yol göstermesiyle Müslüman olan müneccim Nevbaht daima Mansur'un yanında bulunuyordu. Bu halifenin mide rahatsızlığını tedavi için Cünd-i Yesâbur (Cünd-i Şapur)'dan getirilen Corcis Yunancadan bu halife adına bir çok kitaplar tercüme etmişti.

Mansur'un ardından Mehdî ve Hâdî zamanlarında İbn Mukaffa ve diğerlerinin Farsçadan tercüme ettiği kitaplar vasıtasıyla Mani mezhebi tanındı. Bu adam her ne kadar İslâm kisvesine bürünmüş idiyse de bir ateşgede civarından geçerken gayrı ihtiyârî :

يا بيت عاتكة التي اعتزل
حذر العدى و به الفؤاد مؤكل

“Ey sevgilim Atike'nin evi! Gönlüm daima senin etrafında dolaşıyor ise de rakiblerden korktuğumdan dolayı zahiren senden uzaklaşıyorum” beyitini okumuştu. Hicrî 169 yılında Mazdeizmin açıkça düşünce ve inançlarını yaymasının şiddetle hissedilmesi üzerine Hâdî bunları takibe başladı ki içlerinden Benî Haşim'den Yakub b. Fazl'ın kızı Fatıma kendi babasından hamile olduğunu itiraf etmişti.

Mehdî başlangıçta mütekellimîne (kelamcılar) bu gibi haricî düşünceleri reddetmek için kitaplar yazmalarını emretmiş ve bunlar tarafından çeşitli kitaplar yazılmıştı. Harun zamanında İranlı, Hindli ve Süryânî bilgin ve doktorların Bağdad'a getirmiş oldukları tıbb, nücum (astronomi) ve el-kimya bilimlerine dair bilgiler konusunda gelişmeleri tamamlamış idiyse de henüz Yunan felsefesiyle yakından bağ kurulmamıştı.

Abbâsilerin hakimi denilen Me'mun zamanında Yunan felsefesinin tanınması zamanı gelmişti. Bunun zamanında Yunancadan bir çok felsefe ve mantık kitapları Arapçaya tercüme edildi.

Abbasilerin birincisi Abdullah es-Seffâh'ın zamanına tesadüf eden hicrî 135 yılında Basra'da dünyaya gelip Vasıl b. Ata'nın talebelerinden Osman et-Tavil'den Mu'tezile mezhebini almış olan Ebu'l-Hüzeyl el-'Allaf ve öğrencisi İbrahim b. Seyyar en-Nazzam'ı Me'mun'un sarayında görmemiz Me'mun'da ki felsefe eğilimi ile ilgilidir. Dinî unsurlar arasında akla önemli bir konum veren Mu'tezile'yi Me'mun'un ihmal etmesi mümkün değildi. Bunlar Me'mun tarafından Arapçaya tercüme ettirilen Yunanca eserleri okuyor ve Yunan felsefesiyle kelam ilk defa birleştiriliyordu. Bunların tesiriyle Me'mun'da gençliğinden beri görülen felsefî eğilimlerinden dolayı babası Harun'un uzun ömürlü olmasını temenni eden meşhur zahid Fuzayl b. İyaz'ın endişeleri gerçekleşmekle Me'mun Abbasilerden Mu'tezile mezhebini kabul eden birinci halife oldu. Me'mun'un üzerinde tesiri bulunan bu kimselere Semame b. Eşras'ı ve bir yönüyle Bişr el-Merîsî'yi eklemek lazımdır.

Ebu'l-Hüzeyl, selefleri gibi Allah'ın sıfatlarını tamamen inkar etmeyerek Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin Kitâbu Makalât-ı İslâmiyyîn'inde dediği gibi²⁰ Aristo'da gördüğü şekilde sıfatı, ilahi cevherin çeşitli tavırları olmak üzere kabul ediyordu.

Bunun ilahi irade bahsindeki fikrinde de Yunan felsefesinin tesiri görülür. Yine meşşai felsefesinden alarak alemin hudusunu isbat için müracaat ettiği boyutların inkarını kanıtlayan deliller kendisini ezelen olduğu gibi ebeden dahi boyutların inkarını itirafa mecbur etmekle cennet ve cehennemdeki insanların daimî bir huzur içinde kalacaklarını ve hatta malumât ve ilahi kaderlerin de bir sonu olacağını kabule mecbur oldu.

Ebu'l-Hüzeyl atom nazariyesini de ilk defa kelama ekledi ki bununla kabul etmiş olduğu boyutların inkarı ve kaderlerin inkarı arasında bir münasebet fikri bulmak mümkündür. Nitekim İbn Hazm dalga geçmek maksadıyla “parçayı bütün isbat edenler şeyhi” dediği Ebu'l-

و هذا اخذه ابو الهذيل عن ارسطا طاليس و ذلك ان ارسطا طاليس قال في بعض كتبه ان البارى علم كله قدرة حيات كله “
”سمع كله بصر كله فحس اللفظ عند نفسه و قال علمه هو هو

Kitabu Makalâti'l-İslâmiyyîn s. 335, Ayasofya Kütübhanesi, numara 2363. (Eş'ârî'nin Kitâbu Makalâti'l-İslâmiyyîn eseri Hellmut Ritter tarafından neşr edilmiştir. Bu ifade kitapta aynen yer almaktadır. Bkz. Eş'ârî, **Kitabu Makalâti'l-İslâmiyyîn**, neşr: Hellmut Ritter, Weisbaden, 1980, 485.) (Sadeleştirilen)

Hüzeyl'in ilahi kaderleri inkarı bu esasa dayanarak düzeltmiş olduğunu açıkça söylüyor²¹.

Öğrencisi Nazzam ise bölünmeyen parçayı (جزؤ لا يتجزأ) inkar ile sonsuza kadar bi'l-fi'l cisimlerin bölünmesini kabul ediyordu. Şerhu Mevakıf, C. 7, s. 10'da görüldüğü üzere bundan dolayı ilk olarak kendisine itiraz ile sıçramayı (tafra) kabul eden hocası Ebu'l-Hüzeyl olmuştu.

Nazzam'ın yaratılış hakkındaki nazariyyesi tamamiyle eski Yunan'daki Kumûn mezhebinin aynıydı. Nazzam diyordu ki Allah cüz'leri bildiği ve bir başkasının içinde gizli olduğu halde alemi bir anda (ân-ı vahid) yaratmıştır. Adem (A.S.)'in çocuklarının önüne alınması varlık itibariyle değil niceliğinden ortaya çıkış itibariyledir.

İlk defa Kur'an-ı Kerîm'in lafız yönünden i'cazını da tartışma konusu eden Nazzam olmuştur. Nazzam Kur'an'daki i'cazın lafzî değil manevi olduğunu söylüyordu.

Nazzam'ın tartışmış olduğu konulardan biri de Tanrı'nın kudretinin kapsamıydı. Selefleri ilahi kudretin kapsamını itiraf ile Allah'ın hayr ve şerri yaratmaya kadir olduğunu ve fakat şerri çirkin olduğu için yaratmadığını söylemekteydiler.

Nazzam ise Allah'ın çirkin şeyi yaratmağa kudreti olmadığını ve hatta büyük hayır varken küçük hayrı tercih edeceğini farz etmenin bile doğru olmadığını ileri sürerek, Cenab-ı Hakk'ın en küçük hayrı yapmaya da kadir olmadığını söyledi ki, Nazzam'ın bu fikrinde "iyilik yapan, kötülük yapan değildir" kaidelerinin etkisini de görmek mümkündür. Demek ki buna göre Cenab-ı Hakk kullara doğru (salih) değil en doğru (eslah) olanı yapmağa kadir olup en doğru olmayanı yapmağa kudretle vasıflandırılmaz. Çok aşırı ve cür'etkâr olan Ebu'l-Hüzeyl ile öğrencisi Nazzam kendilerinden sonra ortaya çıkan Mu'tezile reisleri arasında pek çok tartışmada zemin oluşturan daha bir çok meseleler ile uğraşmışlardı. Me'mun'dan sonra halife olan Mu'tasım zamanında Nazzam büyük bir şöhret kazanmıştı. Hocası Ebu'l-Hüzeyl ile yaptığı karşılıklı görüşmelerde bir çok defa galip gelen bu ateşli öğrencinin üstünlükleri hocasını memnun ediyordu.

Bunların fikir arkadaşlarından Cahız'ın bir kitabında görüldüğü üzere bunun çıkarmış olduğu şüpheleri Ebu'l-Hüzeyl memnuniyetle kabul ediyor ve bu mütefekkir ihtiyar elli şüphe-nin bir güven ve yakînî bilgidenden daha kıymetli olduğunu söylüyordu²².

Yukarıda söylediğimiz gibi akla ilk önce bir konum veren Bağdad Mu'tezilesinin reisi Bîşr b. Mu'temer (v. 210)'in de akıl hakkında hakiki bir methiyesi olduğunu biliyoruz. Bu diyor ki : Akıl, ne mükemmel bir rehberdir. İnsana her halde ve her zamanda arkadaşlık ve yoldaşlık eder. Aynı zamanda öyle bir hakimdir ki göz önünde olmayan yerleri göz önünde imiş gibi muhakeme eder. Meziyetlerinin en ufağı hayr ile şer' arasını ayırmaktır²³.

Basra Mu'tezile'sinin sonuncularından olmakla beraber en önemli önderlerinden sayılan Ebû Haşim de düşünen kafalar için hareket noktası olan şüpheyi Allah'ı bilmek konusunda insana ilk önce gereken bir sorumluluk (vecibe) sayıyordu.

Bunların akla verdikleri bu önem kendilerini aklî çıkarımlarda Kaderiyyenin yol aldıkları mesafeden bir kaç adım daha ileriye götürdü ki bu son noktada kendileri için uluhiyyet fikri hakkında bir mesele ortaya çıktı. Allah adil olmak mecburiyetindedir. Adl mefhumu uluhiyyet mefhumundan ayrılmaz. Adalet şartlarına uymayan hiç bir irâdî fiil Allah'tan sudur edemez. İlahi kudret adalet gereklerinin sınırlarıyla sınırlıdır. Allah adaletin gereklerinden kaçınama-

²¹ el-Fasl, C. 5, s. 95.

²² قيل لأبي الهذيل انك اذا راوغت و اعتلت و انت تكلم النظام فاحسن حالاتك ان يشك الناس فيك و فيه قال خمسون شكاً "خير من يقين". Kitabu'l-Hayevân, C. 3, s. 18.

²³ و صاحب فى العسر و اليسر " قضية الشاهد للامر ان يصل الخير من الشر

"الله در العقل من راند و حاكم يقضى على غائب و ان شيئاً بعض افعاله

Kitabu'l-Hayevân, C. 6, s. 95.

dığı gibi onları ber taraf da edemez. Bu değerlendirmelerle Selefiyye tarafından kabul edilen uluhiyyet fikrine tamamiyle zıt bir uluhiyyet tasavvur edilmiş oluyor. Bu “vücûb fikri” (vücubun ale’llah) altında Allah'a bir çok şeylerde mecburiyyet atfediliyordu ki, Allah'a mecburiyet isnadı Selefiyye'ye göre tamamiyle bariz bir manasızlık, hatta bir aşağılama konumunda düşünülebilir. Bunlar diyorlardı ki madem ki Cenab-ı Hakk insanları iki dünya mutluluğunu kazanmak üzere yaratmıştır. Saadet yolunun araçlarını öğretmek maksadıyla kendilerine peygamberler göndermeye mecburdur. Ve bu mecburiyette bir lütuf varsa bu lütuf, kendi arzusunun bir neticesi olmadığı gibi bağımsız olan iradesiyle vermiş olmakla, vermekten kaçınabileceği ilahi bir hediye de değildir. Belki zorunlu bir lütuftur. Eğer Allah insanlara yol göstermemiş olsaydı yapılanları hayr olan mahiyette değerlendirilemezdi. Bundan dolayı Allah Te'âlâ peygamberler kanalıyla ilahi emirlerini yaymış ve tebliğ etmiş ve bizzat kendisi de bu mecburiyetini Kur'an'da itiraf etmiştir²⁴.

Uluhiyyet düşüncesi için bu zorunlu olan lütuf anlayışından başka diğer bir anlayış daha vardır ki diğeriyle sıkı şekilde ilgilidir. İlahi irade insanların kurtuluşunu hedeflemeye yönelik olmalıdır. Allah, insanlara en fazla doğru olanı yaratmalıdır. Buna da **el-Aslah Kanunu** diyebiliriz. Allah Te'âlâ adalet sebebiyle kullara en doğru (eslah) olanı yaratmaya mecburdur. Peygamberler tarafından tebliğ edilen dini ilkeleri insanların serbestçe red ve kabul etmeleri için her türlü engelleri ortadan kaldırmak lazım olduğu gibi, iyileri mükafatlandırmak ve kötülerini cezalandırmak konusunda da, Allah zorunludur.

Cennet ve cehennemi dilediği gibi doldurmak, fazilet ve taata ahirette hiç bir mükafatı gerektirme yetkisini vermemek suretiyle olan Ehl-i sünnet anlayışındaki ilahi hürriyetin kaldırılmasıyla adalet ve insaf gereği olarak Allah'a bu konuda dengenin sağlanması mecburiyetini atfederler.

Bu anlayış çerçevesinde bir adım daha ilerleyerek Ehl-i Sünnet'in kabul etmiş olduğu ilahi hürriyete bir sınır çizerek **ivaz kanununu** koydular. Müstehak olmadığı halde salih kulun dünyada düçar olduğu ızdıraplara karşılık Cenab-ı Hakk'ın taviz vermeye mecbur olduğunu söylediler. Bunların bazıları ise dünyada müstehak olmadıkları halde ızdıraplar ve elemelere maruz kalan yalnız müminler ve masum çocuklar değil hatta hayvanların bile insanların kendini beğenmişlikleri dolayısıyla düçar oldukları işkencelere karşılık ahirette taviz alacakları görüşünü ileri sürdüler. Aksi taktirde Allah Te'âlâ'nın adil olamayacağını söylediler.

Nazzam'ın talebelerinden Ahmed b. Habîb'ı tenasüh fikrini kabule yönelten etken de yine ilahi adalet adına dengenin sağlanması (te'min-i muvazene) keyfiyeti olmuştur. Bu dünyadaki canlılar; yüceden düşüğe doğru çeşitli derecelerde bulunmakla beraber her birinin ayrı ayrı elem ve ıztırapları ve bilakis yine ayrı ayrı nimet ve lezzetleri vardır. Bu eşitsizliği ilahi adalet adına ortadan kaldırmayı düşünen bu Ahmed b. Habîb diyordu ki: “Allah başlangıçta canlıları bu dünyadan başka bir alemde her yönüyle tam bir yaratılıştaki olarak eşit surette bir defa yarattı. Bunlara eşit surette akıl, bilgi ve ilim verdi. Bunların hepsini mükellef kıldı. Bazıları bütün emirlere itaat ve bazıları bütün emirlere itaatsizlikte bulundu. Birincileri cennete, ikincileri cehenneme koydu. Bir kısım emirlere itaat edip ve bir kısım emirlere itaatsizlikte bulunanlar da oldu. Bunları dünyaya çıkardı. Dünyadan önceki alemde kazanmış oldukları günahların derecesine göre ruhlarını çeşitli cisimlere üfledi (nefh). Günahları az ve taatları çok olanların şekilleri güzel ve bilakis itaatları az ve günahları çok olanların şekil ve cesetleri çirkin oldu. Taat ve günahları derecesinde insan ve hayvan kalıplarına giren ruhlar günahattan sıyrılmaya kadar tekrar gönderilir.”

Ahmed b. Habîb'ın öğrencisi Ahmed b. Eyüb b. Yanoş da diyordu ki : “Allah önce akıl ve hayata malik olan bölünmez parçaları (cüz'ü lâ yetecezze) yarattı. Ve kendilerini gizli anlam-

²⁴ “ان هداية الطريق الموصل الى الحق واجبة عليه” – (Nahl, 16 / 9) “(Yolun doğrusu Allah'ındır)” و على الله قصد السبيل “Tefsir-i Zemahşerî.

da bir imtihana çekip çekmemede muhayyer bıraktı. Bir kısmı hak ederek kazanmaya bakmaksızın ulaşmış oldukları mükafatı tercih ederek üstün yerde (dar-ı evlâ) kaldılar. Bir kısmı da mükafatı hak etmeyi tercih ettiklerinden dünyaya indirildiler. İmtihan talebinde bulunup dünyaya gelenler içinde itaatta bulunanlar önce dünyaya yaratılmış oldukları alemde daha yüksek bir aleme çıkarıldılar. İsyan edenler ise çeşitli kalıplarda türlerini icra ede ede günahları nisbetinde kimi insan ve kimi hayvan şeklini kazanarak elem ve ıstıraplara maruz kaldılar. Hayvan olanlardan yükümlülük kalkar. Ve insanlar elemeler ve ıstıraplar, hayvanlar türlü türlü çirkin şekiller, kesilme, eziyetler ve bağlanmalar vs. ile azap gördükten sonra yüce makama dönerler.

Tekrar imtihan talebinde bulunmazlar ise yüce makamda kalırlar. Tekrar imtihan talebinde bulunanların aynı şekilde imtihan dünyasına düşerler...”

Yukarıda Mu`tezile'ye İslâm'da hür mütefekkirler ünvanının verilip verilmemesi bahsinde istisna ettiğimiz kimselerden olan bu Ahmed b. Eyüb b. Yanoş'un aynı zamanda nübüvvet iddiasında bulunmuş olduğunu biliyoruz. Hişam b. Ömer el-Fevtî'nin öğrencisi Abbad b. Süleyman es-Saymirî'nin dünya durdukça peygamberlerin ortaya çıkması gerektiğini kabulüyle Endülüs Mu`tezile'lerinden Muhammed b. Abdillâh b. Mürre'nin nübüvvetin kesbî (kazanılır) olması hususundaki fikirlerini de buna ilave edecek olursak bunların nübüvvetdeki seçilmelelerini de adalete uygun bulmamakla doğruluk ve temizlikte maksada ulaşan herkesin peygamberliği kazanacağını ilahi adalet adına kabul ettikleri düşünülebilir²⁵.

Vücub kanununu kabul etmiş olan Mu`tezile, kulların tevbelerini kabulde Allah Te`alayı mecbur sayıyorlar. Derler ki : Tevbe hasene (iyi)'dir, iyiyi yapan kimseye mükafât da zorunludur ve bunun mükafatı tevbeyi kabuldür.

***

Mu`tezile'deki bu vücub fikri ahlakî sahada büyük bir önem kazanır. Hüsn ve kubh nedir?!.. Hüsn ve kubh aklî midir, şer'î midir?!.. Eğer hüsn ve kubhu akıl belirliyor ve bu kıymetler akıldan geliyor ise aklî manasıyla kabih (kötü) olan fiili işlemekten Allah'ı tenzih etmek doğru olur. Dolayısıyla Allah'a yukarıda zikr olunan zorunlu lütuf cinsinden olan peygamber göndermek, itaata karşılık sevab ve gönaha karşılık ceza ve kullara en doğru (eslah) olanı yaratmak ve ta`vîz maddeleri vacip olur.

Eğer hüsn ve kubhu tayin eden şer'î at ise vücub fikri ortadan kalkmış olur. Akli ilk ölçü saymış olan Mu`tezile'ye göre hayır ve şerri belirleyen mantıktır. Bir şey Allah tarafından emr olduğu için hayır değil, aksine hayır olduğu için Allah tarafından emr olunmuştur. Dolayısıyla Allah'a aklen hüsn sayılan şeyleri yapmak ve aklen, kötü sayılan şeyleri de yapmamak zorunlu (vacip) olur. Selefiyye ise tamamen bunlara karşı vaziyetteydiler. Hüsn ve kubhu aklî değil şer'î kabul ederlerdi. Bunlara göre hayr (iyi), hüsn (güzel), şerr (kötü) ve kubh (çirkin) Allah'ın emr ve nehy ettiği şeylerdir. Hayr, hüsn, şerr ve kubhun ölçüsü sorumlu tutulmayan ilahi iradedir. Hiç bir şey mantıken hayr ve şerr değildir. Öldürme fiili Allah tarafından yasaklandığı için çirkindir. Bir şey hayr olduğu için Allah tarafından emredilmiş değil, belki Allah emrettiği için hayr olmuştur. Bunların ihtilafı birer kelime ile ifade edilmek isteni-

²⁵ İbn Hazm'ın el-Milel'de C. 4, s. 194 ve devamında bu adam hakkında verdiği bilgiler arasında şunlar vardır : “Kaderde Mu`tezile'ye uyardı. Ve ilim sıfatını hâdis (sonradan olma) ve mahluk (yaratılmış) saydığı gibi bunu ilmü'l-kitâb ve ilmü'l-gayb dediği ferdlere uymayacak külli ilkeler halinde Cenab-ı Hakk'ın cümleten ihdâs ettiği genel bir ilmi şekille ilmü'ş-şehade dediği cüz'ıyyât ve ferdlere uyan ve ferdlere uymadıkça Allah'ın bilgisi dahilinde olmayan özel bir şekilde sınıflandırdı ki kaderi inkar ile insanların hareket serbestisini kabul edenlerin bu tarzda muhakeme yürütmeleri zorunludur. Eğer Allah ezeli bilgisisyle genel şekilde ferdlere yapacağı fiilleri bilir derlerse ferdlere hareketlerinde serbest olmaları gerekir. Ferdlere serbest kabul etmeleri neticesi olarak Allah'ın ilmini de biri külli ve genel şekilde diğeri de gerçekleşmeden önce Allah'ın bilgisi dahilinde olmayan özel bir şekilde olmak üzere ikiye ayırmaları lazımdır. Yalnız biri ilim ile özel ve genel şekilde de ferdlere hareketini dahi önceden bilecek olsa hür olan her insan kudretini herhangi bir surette kullanmakla bunlara göre Allah'ı yalanlayabilir. Nitekim yukarıda Amr b. Ubeyd'den naklettiğimiz cevaplar da bunu ifade ediyordu”.

lirse Selefiyye'ye göre eşyada - ki hüsn, kubhu şeriat belirleyici ve Mu'tezile'ye göre keşfedicidir²⁶. Şu halde vücub fikri Selefiyyeye göre varid değilse de, Mu'tezile'ye göre aklî hareketlerinden dolayı varid ve mevcuttur ve ilahi fiillere uygulanır: Aklî zorunluluğu Allah'a uygulayan Mu'tezile'nin bunu bizim fiillerimizde de uygulayacakları, söylemeden önce bilinecek maddelerdendir. Gerçekten Mu'tezile aklî zorunluluğu aynen bizim fiillerimize de uygulamakla farz, vacip, haram ve saire gibi fiillerimize şer'an verilen değerleri de sırf aklî manalarıyla yorumlamaktadırlar.

Bu asla nazaran Selefiyye ve Eş'ariyye'ye göre farzın tarifi şöyledir : “Şârî` tarafından yapılması, terkine tercih edilip, terki kesin delille yasak olan şeydir”. Mu'tezile'ye göre ise “yapılmaması aklen kötülüğü gerekli kılan şeydir”. Eş'arîlere göre haramın tarifi “Şârî` tarafından terki yapılmasına tercih olunup yapılması kesin delille yasak olan şeydir.” Mu'tezile'ye göre ise “yapılması aklen kötülüğü gerekli kılan şeydir.”

Bununla beraber bunlara göre dinî hükümlerde peygamber şer'i'ati (şer`-i nebevî) konumunu, akıl şer'i'atı (şer`-i aklî)'na terk etmiştir²⁷. Veya şer`-i nebevî ile şer`-i aklî birleşmiştir. Veya esasen birdir. Demekki bunlara göre her şer'i'atla emredilen (meşrû`) akılla emredilen (ma`kûl); ve her ma`kûl meşrû`dur. Veya her şer'i'atle emredilmeyen (nâ meşrû`) akılla emredilmeyen (nâ ma`kûl); ve her nâ ma`kûl nâ meşrû`dur.

Gazali'nin er-Risâletü'l-Ledünniye'sinde dediği gibi :

“Akliyyât arifin nazarında nakliyyât ve nakliyyât alimin nazarında akliyyâtdır”

Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Kelam Tarihi Müderrisi

²⁶ Bilindiği üzere hüsn ve kubhu çeşitli anlamlara göre tefsir edebiliriz. Bunları ilim gibi kemal sıfatı ve aksine cehl gibi noksan sıfatı anlamına alacak olursak bu anlamca hüsn ve kubhun aklî olduğunda tartışma yoktur. Mesela : Yağmuru bekleyen bir çiftçi için yağmur yağması hüsn (iyi) olduğu gibi yağmur beklemeyenler için kabihdir (kötü / çirkin) ve bu kıymetler de akıldan gelir. Bizim fiillerimize nazaran hüsn ve kubhun tartışma konusu` olan anlamı : “dünyada hemen ve ahirette geç olarak övgü ve sevab ile kötüleme ve cezaya bağlı olmak...” itibariyladır. Selefiyye temsilcileri olan Eşâ`ireye göre bu itibar ile olan hüsn ve kubh yukarıda zikr olunduğu üzere Allah'ın fiillerinde olduğu gibi şer`idir. Bunlarca davranışlar ve eşyanın tamamı eşit olmakla bizatihi failinin övülmesi ve sevabı hak etmesini ve aksine olarak bizatihi failinin kötülenmesi ve cezayı hak etmesini gerektiren hiçbir fiil yoktur. Fiillere ve eşyaya çeşitli değerleri şer'iat vermiştir. Dinî kaynaklar arasında akla önemli bir konum vermiş olan Mu'tezile'ye göre ise bu manaca olan hüsn ve kubhda da Allah'ın fiillerinde olduğu gibi hakim akıldır.

²⁷ “و اثبتنا شريعة و ردا الشريعة النبوية الى مقدرات الاحكام و موقتات الطاعات التي لا يتطرق اليها عقل” Şehristânî Milel ve Nihal, s. 55, Londra tab'ı